

УДК 316.4

Чуніхіна Світлана Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
лабораторія психології спілкування,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-0813-6741

s.chunikhina@ispp.org.ua

КОЛЕКТИВНІ ПОЧУТТЯ ЯК ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ

На основі міждисциплінарного аналізу досліджень процесів соціального виключення уточнюється зміст поняття «соціальна інклюзія». Зокрема, у межах соціологічних досліджень увага зосереджується на горизонтальній диференціації суб'єктів соціальної взаємодії на «інсайдерів» і «аутсайдерів». Економічний підхід до проблеми соціального залучення базується на способах усунення бар'єрів у доступі до ресурсів. З позицій філософської перспективи соціальна інклюзія розглядається як можливість повернення соціального суб'єкта до активної соціальної діяльності. Психологічні аспекти дослідження впровадження інклюзивної освіти фокусуються насамперед на соціально-психологічних диспозиціях та емоційних реакціях залучених осіб. Виокремлено три рівні становлення соціальної інклюзії в Україні: інституційний – зачіпає модель соціальної політики держави, яка консервує патерналістські настановлення громадян, призводить до зростання кількості дискримінованих груп та посилення конкуренції між ними за державну підтримку; соціетальний – пов'язаний із функціонуванням у суспільній свідомості досить жорсткої системи диспозицій щодо норми/нетиповості або меж між ін- і аутгрупами; суб'єктивно-емоційний – визначається патернами емоційного реагування громадян на взаємодію з дискримінованими групами та особами. Конкретизується поняття «колективних почуттів» як реакції на певні події, які є типовими для членів певного суспільства і стало проявляються в різних поколіннях. Показано, що серед колективних почуттів, пов'язаних з процесами соціальної інклюзії, в українському суспільстві переважають «емоції дистанціювання» (страх, гнів, відраза) або амбівалентні емоції (співчуття, поєднане з агресивними інтенціями) та спостерігається нестача «емоцій близькості» (солідарність, довіра). Визначено напрями подальших досліджень модальності та динаміки колективних почуттів у процесах соціальної інклюзії, зокрема шляхів набуття позитивного колективного емоційного досвіду, пов'язаного з інклюзією.

Ключові слова: соціальна інклюзія; дискримінація; колективні почуття; емоції близькості; емоції дистанції.

Svitlana Chunikhina,

PhD in Psychology, Senior Research,

Institute for Social and Political Psychology

at National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-0813-6741

s.chunikhina@ispp.org.ua

CORPORATE FEELINGS ARE THE FACTOR ESTABLISHING SOCIAL INCLUSION

The 'social inclusion' concept has been clarified basing on social exclusion interdisciplinary research analysis. The main attention as part of a sociological research focuses on horizontal differentiating the social interaction actors by splitting them into 'insiders' and 'outsiders'. The economic approach to social inclusion problem is based on the barriers elimination means to get an access to resources. As from a philosophical perspective, social inclusion is considered as an opportunity to get a social individual back into active social activities. The psychological research aspects of inclusive education implementation focus primarily on the social and psychological dispositions and emotional reactions of those involved. Three levels of social inclusion development in Ukraine have been identified in the article. The first is called an institutional one. It affects social policy model of the country that maintains the paternalistic attitude of the citizens unchanged, leads to total number of discriminated groups increased as well as fosters competition between them in terms of winning the state support. The second is a societal level and it is related to a rather rigid system of dispositions functioning in public consciousness in terms of standards/atypicality or boundaries between the 'in' and 'out' groups. The third and the last is a subjective-and-emotional level, which is determined by citizens' emotional response patterns to interact with discriminated groups and individuals. The 'corporate feelings' concept is made more specific in the article and is viewed as a reaction to certain events, which are typical for a certain society citizens and appear sustainably in different generations. The study demonstrates that 'emotions of distancing' (e.g., fear, anger, disgust) or ambivalent emotions (compassion in combination with aggressive intentions) dominate in Ukrainian society among collective feelings associated with social inclusion processes, while 'proximity emotions' (solidarity, trust) are being the shortage. The article shapes out further ways to research modality and dynamics of collective feelings in social inclusion processes, in particular ways to master inclusion-related positive collective emotional experiences.

Keywords: social inclusion; discrimination; corporate feelings; emotions of intimacy; emotions of distancing.

Постановка проблеми. Розвиток інклюзивних процесів у суспільстві, які в широкому сенсі належить розуміти як усунення чи подолання перешкод у рівному доступі до соціальних благ, соціальної участі, професійної та інших видів реалізації особистості для всіх громадян незалежно від стану здоров'я, віку, етнічної належності, рівня доходів тощо, є актуальним завданням у контексті зміцнення демократичних засад функціонування Української держави і суспільства. Соціальна інклюзія як корпус політичних рішень, інститутів та практик спирається на етику гуманізму, передусім на визнання безумовної цінності людського життя та універсального характеру прав людини.

В Україні становлення соціальної інклюзії наразі найбільш активно відбувається в освітній сфері. Упровадження принципу інклюзії у вітчизняну систему освіти передбачено Законом України «Про освіту» №2145-VIII від 5 вересня 2017 р., концептуальними засадами реформування середньої школи «Нова українська школа» (ухвалено рішенням Колегії МОН 27 жовтня 2016 р.) та іншими нормативними актами. За даними Міністерства освіти і науки України¹, у 2017-2018 навчальному році кількість учнів в інклюзивних класах зросла в 2,6 раза порівняно з 2015-2016 навчальним роком. Кількість інклюзивних класів за той самий період збільшилася на 85,4% (з 2715 до 5033). У 2016-2017 навчальному році в інклюзивних класах закладів середньої освіти навчалося 7179 учнів (на 72% більше, ніж у попередньому році). У 2018 р. питома вага учнів з особливими освітніми потребами, які навчалися в спеціальній школі, спеціальних або інклюзивних класах, щодо загальної кількості учнів у закладах середньої освіти в Україні становила 2,7 %.

Інклюзивне навчання дітей з особливими освітніми потребами є принципово новою практикою для вітчизняного освітнього середовища, яка потребує від педагогів та інших працівників шкіл застосування нових навичок і компетенцій – професійних, комунікативних тощо, про нестачу яких вони часто повідомляють².

Серед проблем, які, за спостереженнями дослідників, перешкоджають більш швидкому і повномірному впровадженню інклюзивної освіти, такі:

- недостатнє (часткове, неточне, деформоване) розуміння змісту та доцільності інклюзивної освіти учасниками навчального процесу;
- негативне ставлення до дітей з особливими освітніми потребами з боку інших учасників навчального процесу;

---

¹ Національна стратегія розвитку інклюзивної освіти на 2020-2030 роки (проект), <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2019/07/26/210719-strategiya-inklyuziya.docx>

² <https://nus.org.ua/articles/strybaty-kriz-polum-ya-chogo-ne-vystachaye-ukrayini-dlya-vprovadzhennya-inklyuzyvnoyi-osvity/>

- інертність органів управління (місцевого і центрального рівнів) у підтримці інклюзивних освітніх практик;
- труднощі в переході дітей з особливими освітніми потребами від одного освітнього рівня до іншого;
- повільні темпи розбудови безбар'єрного середовища поза межами освітньої системи (Софій, & Байда, 2016).

На нашу думку, окрім вищезазначеного, бар'єрами для більш швидкого та повномірного впровадження принципу інклюзії в освіту є певні соціально-психологічні диспозиції (упередження і стереотипи щодо навчання дітей з особливими освітніми потребами) та емоційні реакції (страх, тривога, відрaza), що проявляють себе як «спільні», або «колективні», почуття. Ці проблеми не є специфічними для освітнього простору, а мають узагальнений, наскрізний характер, проявляються в різних сферах соціальної взаємодії як дискримінація і депривація різних соціальних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальну інклюзію ми пропонуємо розглядати як загальний контекст соціальних перетворень. Рада Європи визначає соціальну інклюзію як (1) процес самореалізації особистості в суспільстві, (2) прийняття та визнання потенціалу кожної людини, закріплені на рівні соціальних інститутів, (3) інтегрованість особистості в мережу соціальних зв'язків або спільнот³. Європейська політика сприяння становленню соціальної інклюзії базується на кількох базових припущеннях. По-перше, соціальна інклюзія трактується як процес поступового подолання соціальної ізоляції окремих осіб або груп шляхом створення різноманіття можливостей їхньої участі в суспільному житті. По-друге, постулюється багатовимірний характер соціальної інклюзії, взаємопов'язаність її проявів в економічній, політичній, соціальній, культурній сферах. Брак ресурсів в одній сфері життя призводить до ізолюваності в інших (наприклад, стан бідності обмежує доступ до культурних цінностей або освітніх послуг). По-третє, соціальній інклюзії сприяє або, навпаки, заважає складний спектр факторів, таких як гендер, стан здоров'я, етнічна або релігійна належність, сексуальна орієнтація тощо, які можуть мати як поточний, так і довгостроковий вплив.

Всесвітній банк у своїй діяльності спирається на розуміння соціальної інклюзії як «процесу захисту гідності та посилення спроможності і можливостей осіб, що перебувають у невігідному становищі через свою ідентичність, брати рівну участь у суспільному житті»⁴.

У царині суспільних наук соціальна інклюзія концептуалізується в протиставленні не так ізоляції, як відторгненню, виключенню. Таке розуміння інклюзії знайшло відображення, зокрема, у теорії ексклюзивних

³ <https://pjp-eu.coe.int/en/web/youth-partnership/social-inclusion>

⁴ <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion>

(закритих) та інклюзивних (відкритих) груп П. Штомпки, теорії негативного соціального включення Н. Лумана, теорії стратифікації К. Маркса і М. Вебера, теорії соціальної структуризації Е. Гідденса тощо (Заремба, 2014). У цих теоріях підкреслюються структурні та інституційні причини дискримінації, депривації та соціальної виключеності певних осіб або груп. Рене Ленуар, імовірний автор терміна «соціальна ексклюзія», під цим поняттям розумів стан суспільних груп, що перебувають поза системою соціального захисту (у Франції 70-х років ХХ ст. до таких груп належали люди з розумовою або фізичною інвалідністю, літні люди, діти, які зазнали насильства, правопорушники, батьки-одиначки, неблагополучні сім'ї та ін.) (Лібанова та ін., 2011, с. 28). Наразі поняття соціальної ексклюзії також охоплює проблематику розриву соціальних і символічних зв'язків між окремими особами та суспільством, брак суспільної солідарності і нездатність держави її забезпечити. Критичне значення солідарності у забезпеченні соціальної інклюзії підкреслює низка авторів (Попова, 2013).

Отже, відповідно до сучасного соціологічного підходу в основі соціального виключення лежить не вертикальна або класова стратифікація суспільства, а горизонтальна диференціація на «інсайдерів» і «аутсайдерів» (Абрахамсон, 2001, с. 158). А значить, соціальна інклюзія має бути процесом подолання (на рівні соціальних інститутів і практик) дискримінації та обмежень, коли йдеться про можливість реалізації загальноприйнятих прав. Економічний погляд на соціальне залучення фокусується на способах усунення бар'єрів у доступі до ресурсів. З погляду філософської перспективи соціальна інклюзія є можливістю повернення соціального суб'єкта до активної соціальної діяльності (Попова, 2013).

Мета статті – дослідити вплив колективних почуттів на становлення соціальної інклюзії як важливої передумови та соціального контексту впровадження інклюзивної освіти та інших локальних інклюзивних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Виміри становлення соціальної інклюзії. З огляду на вищезазначене припускаємо, що в Україні становлення соціальної інклюзії має відбуватися у трьох вимірах. На *інституційному* рівні соціальна політика держави наразі підживлює таку модель підтримки депривованих або дискримінованих (виключених) груп, яка примушує їх до функціонування в парадигмі утриманства, рентних настановлень, вимог пільг та компенсацій. Вагомим чинником соціальної депривації для значної кількості громадян є структурна (обумовлена структурою видатків, у якій переважають витрати на харчування) та суб'єктивна (така, що проявляється в самоідентифікації та поведінкових стратегіях людини) бідність. Варто

зазначити, що проблема бідності в Україні зачіпає представників різних соціальних груп⁵. Крім того, соціально-психологічні дослідження виявляють проблему тяжіння до бідності як напівдобровільну, напівусвідомлювану схильність дотримуватися бідності як стилю життя (Белавіна та ін., 2016). Можна стверджувати, що в українському суспільстві одночасно функціонують численні дискриміновані групи, змушені змагатися та конкурувати між собою за державну підтримку і компенсації різноманітних дефіцитів (у стані здоров'я, доступі до базових послуг та ресурсів тощо). В Україні склалася ситуація, коли особам з інвалідністю та іншим жертвам дискримінації та депривації доводиться інтегруватися в суспільство, яке не задовольняє інтереси багатьох соціальних груп та індивідів.

Загалом, проблема нерівного доступу до ресурсів та слабкості інструментів встановлення справедливості щільно пов'язана з питанням довіри до влади в її інституційному та персоналізованому вимірах. Структурна нерівність, закріплена на рівні інститутів та політичних відносин, поглиблює проблему недовіри та розмиває засади солідарності в суспільстві. Соціальні інститути відтворюють жорстку межу між «нормою» і «нетиповістю», що заважає ефективному подоланню сегрегації «інакших».

На другому – *соціальному* – рівні спостерігається функціонування в суспільній свідомості досить жорсткої системи диспозицій, що обумовлює повільні темпи становлення соціальної інклюзії та впровадження інклюзивних практик. Важливу роль у формуванні диспозицій людей щодо інклюзії та соціально-психологічної інтеграції низькостатусних груп відіграє тип суспільного устрою – колективістський або індивідуалістський. Готовність громадян інтегруватися з низькостатусними групами передбачає їхню здатність солідаризуватися з такими групами у вирішенні повсякденних життєвих ситуацій. Колективізм, що базується на сильній груповій ідентичності, спричиняє ефект відторгнення при спробах інклюзії тих, хто перебуває поза межами визначеного «Ми» (Шаповал, 2019). Колективістські традиції справляють значний вплив на соціальні відносини всередині українського суспільства, хоча дослідники визнають тип суспільного устрою в Україні як «перехідний» або «змішаний» (Мейжис, & Почебут, 2006).

Соціологічні дослідження показують, що громадська думка ознаки «інакшості» приписує чималій кількості груп. Наприклад, на формування прийнятної соціальної дистанції з «іншим» впливають численні фактори, наприклад: раса, мова, віра, сексуальність, стан здоров'я та схильність до девіантної поведінки тощо (табл.).

⁵ https://idss.org.ua/arhiv/monografia_2019.pdf

**Розподіл відповідей респондентів на питання
«У ролі кого ви готові прийняти...» (у %)»⁶**

	Як члена моєї сім'ї	Як близь- кого друга	Як сусіда	Як ко- легу	Як гро- мадя- нина моєї країни	Як тури- ста	У жод- ній ролі
людину, яка розмо- вляє іншою мовою	12,9	23,0	17,9	9,4	15,4	20,6	0,9
людину іншої наці- ональності	14,3	23,6	19,6	8,3	16,2	16,7	1,3
людину іншої віри	9,1	18,7	22,3	12,0	25,6	10,0	2,3
людину іншої раси	5,3	12,4	18,2	11,2	21,6	28,1	3,3
людину з обмеженими мож- ливостями	12,0	25,1	25,1	8,3	23,5	3,2	2,8
ВІЛ-інфіковану лю- дину	4,8	8,5	14,5	7,8	37,0	8,1	19,2
представника сек- суальних меншин	2,8	3,8	7,7	6,8	27,4	12,2	39,3
людину, яка відбу- вала кримінальне покарання	5,2	4,6	9,0	5,4	36,9	8,1	30,8

Жорсткі межі спільноти «Ми» – з одного боку, і не менш жорстке розмежування між «нормою» і «нетиповістю» – з другого, дискредитують ідею різноманіття, унаслідок чого будь-яка відмінність сприймається як аномалія, яку належить виправити або вилікувати. У цьому контексті хвороба або інші обмеження, пов'язані зі станом здоров'я, у суспільстві найчастіше сприймаються як різновид девіантної поведінки (Шаповал, 2019). Перелічені обставини зумовлюють виникнення специфічного соціально-психологічного клімату інклюзії, який характеризується наявністю численних бар'єрів у відносинах та комунікації між представниками різних груп.

Нарешті, на третьому – *суб'єктивно-емоційному* – рівні можна виокремити певні патерни особистісного реагування громадян на взаємодію з дискримінованими групами та особами. Найбільше перешкод для інклюзивних процесів у суспільстві створюють такі емоційні реакції на взаємодію з представниками аутгруп, як страх (тривога,

⁶ http://gorshenin.ua/wp-content/uploads/2017/10/Evropeski_tsinnosti-buklet.pdf

неспокій), гнів (роздратування, злість) та відрaza. Схожість, типовість емоційних бар'єрів на шляху соціальної інклюзії у різних членів суспільства та динамічність вияву емоційних реакцій на відносини соціального включення/відторгнення відкривають певні можливості для коригування темпів та глибини інклюзивних процесів та перетворюють проблематику колективних емоцій на перспективний напрям досліджень інклюзії.

Колективні почуття як «точка доступу» до соціальної інклюзії. Емоційні (короткострокові і більш тривалі) реакції на певні події, які є типовими для членів певного суспільства і стало проявляються у різних поколіннях, є предметом вивчення в рамках цілої низки суспільних наук. Соціологія емоцій розглядає колективні емоційні реакції крізь призму того значення, яке надається тій чи іншій події і яке набуває статусу загальноприйнятого в межах певної соціальної групи. Соціологи розглядають колективні емоції як (1) вторинний ефект соціальних відносин, зазвичай конфліктних; (2) спосіб спільного переживання дійсності і тестування значущості подій; (3) інструмент структурування соціальних ситуацій шляхом визначення позицій індивідів у соціальному середовищі як «атракативних» або «відразливих», вартих або не вартих довіри; (4) самодостатній соціальний ресурс, мотиваційний базис соціальної дії; (5) механізм управління та соціального впливу; (6) критична зв'язка між мікро- і макрорівнями соціальної дійсності (Горбунова, & Фиглин, 2010). Наприклад, у концепції Арлі Р. Хохшильд емоції розглядаються як об'єкти, що підлягають соціальному обміну – так само, як товари, праця і послуги. Емоції мають мінову вартість: тривога конвертується в купівлю страхового полісу, ностальгія – у колекціонування антикваріату тощо. Теодор Кемпер, Ліза Фельдман Барретт (Feldman, 2017) та інші автори розглядають колективні емоції з конструктивістської перспективи – як продукт соціального навчання надавати певним соціальним явищам певного суб'єктивно-емоційного значення або інтерпретації. Емоційно забарвлені колективні настановлення, які впливають на відбір значущих подій та визначають тип емоційної реакції, описано в рамках теорії «катастрофічної свідомості» В. Ядова та ін. (Шляпентох, Шубкин, & Ядов, 1999).

Цікавим видається осмислення колективних емоцій у політичних науках. Домінік Моїзі описав три моделі політичної поведінки націй (і урядів) на міжнародній арені, які означив як культури страху, надії та приниження. На думку Моїзі, колективні емоції є похідною від притаманного суспільству стану впевненості або непевності у власних силах. Вербальною формулою «культури надії» є «Я хочу це зробити, я можу і я зроблю це»; «культури приниження» – «Я ніколи не зможу цього зробити»; «культури страху» – «Світ став таким небезпечним; як я можу захиститися від

нього?» (Moisi, 2010). Низка авторів розвиває концепт емоційної атмосфери, або емоційного клімату, суспільства як суттєвої характеристики «поведінкового середовища», що формує сукупність усіх емоційних впливів суспільства на його окремих членів. Емоційний клімат впливає на формування колективної ідентичності та обумовлює політичну єдність і суспільну підтримку політичних ініціатив (Урнов, 2008).

Психологічні науки диференціюють колективні емоції (мінливі реакції) і почуття (стійкі афективні патерни), які разом формують корпус колективних переживань. Важливою властивістю колективних почуттів, окрім відносної стійкості, є їхня чітка прив'язаність до певних соціальних подій або явищ. У дослідженні колективних почуттів інтерес становлять передусім модальність, інтенсивність, інтенційність (напрямок кристалізації на певних соціальних об'єктах) та чинники динаміки (Дробышева, & Емельянова, 2015).

Окримею напрямом сучасних досліджень у царині колективних переживань є емоції, засновані на груповій належності. Ідеться передусім про індивідуальні реакції на соціальні або політичні події, що виникають на основі певної ідентичності. Емоції, засновані на груповій належності, не обов'язково виникають і проживаються колективно, великою групою осіб. Часто ці емоції виникають у людини всупереч колективним почуттям, які поділяє більшість членів інгрупи, – зокрема, це стосується емоцій вини або сорому (Григорян, & Ефремова, 2014).

Оскільки процеси соціальної інклюзії або відторгнення зачіпають передусім рівень міжгрупової взаємодії та міру проникності або, навпаки, жорсткості меж між різними групами, найбільш релевантні емоційні відповіді на ці процеси лежать у площині «емоцій дистанції» – тобто страху, гніву і відрази. Дослідження також фіксують амбівалентний характер колективних почуттів до представників дискримінованих груп (у т. ч. людей з інвалідністю), де співчуття міцно поєднується з агресивними інтенціями (Шаповал, 2019). Водночас постає проблема нестачі «емоцій близькості» – довіри, симпатії, солідарності – у колективній емоційній відповіді на інклюзивні процеси. Така ситуація може бути пов'язана з тим, що на тлі дефіцитарної державної соціальної підтримки та множинності дискримінованих груп, які утворилися в Україні, консолідації довіри та солідарності до інклюзії представників аутгруп протистоятимуть почуття, пов'язані з конкуренцією: заздрість, ревності тощо.

В Україні дослідження колективних почуттів розгортаються в межах організаційної психології, психології бідності або як складової дослідження колективних травм та їхніх емоційних наслідків (Урнов,

2008). А проте становлення соціальної інклюзії зачіпає хоча й пов'язані з переліченою проблематикою, але все ж таки окремі процеси.

Тому, на наш погляд, для успіху соціальної інклюзії (і, як наслідок, упровадження локальних інклюзивних практик) важливим видається дослідження комплексу саме колективних почуттів, що фокусуються передусім на проблемах (1) жорсткого розмежування «норми» і «нетиповості» та (2) поширеності практик соціальної дискримінації на широкий суспільний загал унаслідок реалізації в державі неефективної соціальної політики. Також актуальним завданням є розширення діапазону колективних емоційних реакцій через набуття позитивного емоційного досвіду (довіра, солідарність тощо), пов'язаного з інклюзією.

Висновки. Економічні, політичні та соціально-психологічні умови, що наразі склалися в Україні, утворюють специфічний контекст для становлення соціальної інклюзії. Припускаємо, що інклюзивні процеси мають зачіпати кілька рівнів одночасно – інституційний (політичний), соціетальний та суб'єктивно-емоційний, що потребуватиме суттєвих зусиль від усіх суб'єктів змін. При цьому вивчення саме колективної емоційної відповіді на поглиблення інклюзивних процесів у суспільстві, а також дослідження чинників, що обумовлюють динаміку такої відповіді, слугуватиме важливим індикатором ефективності державної політики в цій царині. Водночас колективні почуття, які наразі створюють бар'єри для становлення соціальної інклюзії, міцно пов'язані з поширеними в суспільстві уявленнями про жорсткість розмежування «норми» і «нетиповості», а також з обмеженим доступом громадян до соціальних благ і ресурсів, що набуває ознак масовості, породжує множинну дискримінацію і блокує виникнення солідарності між членами суспільства, що відчують свою належність до тієї або іншої групи. Усунення цих бар'єрів значною мірою сприятиме становленню соціальної інклюзії.

Список використаних джерел

Абрахамсон, П. (2001). Социальная эксклюзия и бедность. *Общественные науки и современность*, 2, 158–168.

Белавіна, Т. І., Васютинський, В. О., Вінков, В. Ю., Голота, А. С., Губеладзе, І. Г. та ін. (2016). *Соціальна психологія бідності*. Київ: Міленіум.

Горбунова, М. Ю., & Фиглин, Л. А. (2010). Эмоции как объект социологических исследований: библиографический анализ. *Социологические исследования*, 6, 13–22.

Григорян, Л. К., & Ефремова, М. В. (2014). Коллективные эмоции вины и стыда: обзор современных исследований. *Современная зарубежная психология*, 4, 71–88.

Дробышева, Т. В., & Емельянова, Т. П. (2015). Коллективные чувства представителей разных групп общества в отношении значимых социальных явлений. *Знание. Понимание. Умение: Информационный гуманитарный портал*, 4, 52–65. Взято из http://zpujournal.ru/e-zpu/2015/4/Drobysheva_Emelyanova_Collective-Feelings/

Заремба, Г. Р. (2014). Уявлення про справедливість в сучасних глобалізаційних умовах. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 8, 97–104.

Лібанова, Е. М., Левенець, Ю. О., Макарова, О. В., Котигоренко, В., Черенько, А. М., Хмелевська, О. М. та ін. (2011). *Україна: на шляху до соціального залучення: Національна доповідь про людський розвиток*. Київ: Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні.

Мейжис, І. А., & Почебут, Л. Г. (2006). Індивідуалізм чи колективізм?: Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України. *Соціальна психологія*, 6, 47–59.

Попова, Т. Л. (2013). Соціальне залучення: концептуальні підходи до визначення. *Державне управління: теорія та практика*, 1. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_1_16.

Урнов, М. Ю. (2008). *Эмоции в политическом поведении*. Москва: Аспект-Пресс.

Шаповал, И. А. (2019). Диспозиции социальных субъектов инклюзии и интеграции лиц с инвалидностью в общество. *Ценности и смыслы*, 4 (62), 44–58.

Шляпентох, В., Шубкин, В. Н., Ядов, В. А. (Ред.). (1999). *Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века*. Москва: МОНФ [и др.].

Софій, Н. З., & Байда, Л. Ю. (2016). *Прогрес на шляху до виконання в Україні статей 7, 8, 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю*. Звіт за результатами дослідження у п'яти регіонах (квітень 2016 р.). Взято з http://www.ussf.kiev.ua/data/Ukraine%20research%20report_ukr.pdf

Feldman, B. L. (2017). *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Houghton Mifflin Harcourt.

Moisi, D. (2010). *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. Anchor.

References

Abrahamson, P. (2001). Sotsialnaya eksklyuziya i bednost [Social exclusion and poverty]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*, 2, 158–168. (in Russian)

Belavina, T. I., Vasiutinskiy, V. O., Vinkov, V. Yu., Holota, A. S., & Hubeladze, I. H. et al. (2016). *Sotsialna psykholohiia bidnosti*. Kyiv: Millenium. (in Ukrainian)

Drobysheva, T. V., & Yemelyanova, T. P. (2015). Kollektivnyye chuvstva predstaviteley raznykh grupp obshchestva v otnoshenii znachimyykh sotsialnykh yavleniy [Collective feelings of representatives of different groups of society regarding significant social phenomena]. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 4, 52–65. Retrieved from http://zpujournal.ru/e-zpu/2015/4/Drobysheva_Emelyanova_Collective-Feelings/. (in Russian)

Feldman, Barret L. (2017). *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Houghton Mifflin Harcourt. (in English)

Gorbunova, M. Yu., & Figlin, L. A. (2010). Emotsii kak obyekt sotsiologicheskikh issledovaniy: bibliograficheskiy analiz [Emotions as an subject of sociological research: a bibliographic analysis]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 6, 13–22. (in Russian)

Grigoryan, L. K., & Yefremova, M. V. (2014). Kollektivnyye emotsii viny i styda: obzor sovremennykh issledovaniy [Collective emotions of guilt and shame: a review of current research]. *Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya*, 4, 71–88. (in Russian)

Libanova, E. M., Levenets, Yu. O., Makarova, O. V., Kotyhorenko, V., Cherenko, L. M., Khmelevska, O. M. et al. (2011). *Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho saluchennia: Natsionalna dopovid pro ludskiy rosvytok*. Programy rozvytku OON v Ukraini. (in Ukrainian)

Meyzhis, I. A., & Pochebut, L. H. (2006). Indyvidualizm chy kolektyvizm?: Sotsialno-psykholohichniy pohliad na istoriyu i politychnu kulturu Ukrainy [Individualism vs. collectivism?: A socio-psychological perspective on the history and political culture of Ukraine]. *Sotsialna psykholohiia*, 6, 47–59. (in Ukrainian)

Moisi, D. (2010) *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. Anchor. (in English)

Popova, T. L. (2013). Sotsialne saluchennia: kontseptualni pidkhody do vuznachennia [Social involvement: conceptual approaches to definition]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia i praktyka*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_1_16. (in Ukrainian)

Shapoval, I. A. (2019). Dispozitsii sotsialnykh subyektiv inklyuzii i integratsii lits s invalidnostyu v obschestvo [Dispositions of social subjects of inclusion and social integration of disabled persons]. *Tsennosti i smysly*, 4 (62), 44–58. (in Russian)

Shlyapentokh, V., Shybkina, V. N., & Yadov, V. N. (Eds.) (1999). *Katastroficheskoye soznaniye v sovremennom mire v kontse XX veka*. Moscow: MONF. (in Russian)

Sofii, N. Z., & Baida, L. Yu. (2016). *Prohres na shliakhu do vykonannia v Ukraini statei 7, 8, 24 Konventsii OON pro prava osib s invalidnistiu. Zvit za rezultatamy doslidzhennia v piaty rehionakh (kviten 2016 roku)* [Progress towards implementation in Ukraine of Articles 7, 8, 24 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Five-region survey report (April 2016)]. Retrieved from http://www.ussf.kiev.ua/data/Ukraine%20research%20report_ukr.pdf. (in Ukrainian)

Urnov, M. Yu. (2008). *Emotsii v politicheskom povedenii* [Emotions in political behavior]. Moscow: Aspekt-Press. (in Russian)

Zaremba, H. P. (2014). Uivlennia pro spravedyvist v suchasnykh hlobalizatsiinykh umovakh [The concept of justice in today's globalization environment]. *Visnyk Lvivskoho universitetu. Seriiia sotsiologichna*, 8, 97–104. (in Ukrainian)